

ПЕРИФЕРІЙНЕ ЗНАЧЕННЯ ФОРМ ДІЙСНОГО СПОСОБУ

У статті досліджено периферійне значення форм дійсного способу. Розглянуто функціональні можливості у вираженні форм способу.

Ключові слова: *периферійність, категоріальність, гіпотетичність, експресивність, семантика.*

The article investigates the peripheral is the form indicative. Considered the functionality of the expression forms of the image.

Key words: *peripheral, categorylist, hypotheticall, expressiveness, semantics.*

Уживання форм способу в функції іншого зумовлює перерозподіл граматичних сем у функціонально-семантичній структурі граматичного значення форм та зміну співвідношення між ними внаслідок накладання граматичної семантики транспортованої форми на граматичну семантику контексту.

Граматична категорія способу виражає зв'язок дії з дійсністю лише через мовця. Мовець за допомогою форм способу передає свою точку зору на дійсність. Тому граматична категорія способу є разом із тим засобом вираження модальності.

У сучасній українській мові категорія часу, на думку І.Р. Вихованця, в ієрархії категорії посідає таке ж автономне семантично-граматичне положення, як і категорія способу [1, с. 95].

Дійсний спосіб як граматичне значення, що виражає об'єктивно існуючу дію, протиставляється умовному та наказовому способам.

Дійсний спосіб співвідносить дію з трьома темпоральними планами: теперішнім, минулим, майбутнім.

Майбутній час у значенні наказового способу

Найбільш показовим щодо вияву способових переносних уживань індикатива є форми майбутнього часу. Це пов'язано з яскравою модальною забарвленістю граматичного значення майбутності. Спостерігаються такі випадки функціонування майбутнього доконаного в значенні наказового способу:

1. У контексті мовленнєвого акту спонукання до певної дії, яке передається стверджувальною конструкцією:

а) форми 1-ї особи множини майбутнього доконаного:

... Ідея Андріянова ясна... І лінія ясна: не взяли правом – візьмемо кулею! Ет, покинем цю нудну філософію, Васильок! (Г.Косинка); Я радо зривав листок молодого явора, клав його на руку і дзвінко ляскав: – Підемо, Корнію, не так до Дзюби, як до його жінки! (Г. Косинка);

Де ж знайти поживу?

– Треба щось упольовати, – сказав Ігор. – Звернемо до Дінця – там, на зарічках та озерах, страх скільки птаства (В. Малик).

Форма дійсного способу (*покинемо, підемо, звернемо*) вживається в значенні волевияву щодо виконання спільної дії. Пор.: *Ет, киньмо цю нудну філософію, Васильок! Ходімо, Корнію, не так до Дзюби, як до його жінки! Звертаймо до Дінця...*

У результаті накладання семантики дійсного способу на граматичне значення наказовості відбуваються зміни в смисловій структурі способу, що й зумовлює появу відповідних експресивно-смислових нашарувань. Так, сема волевияву мовця втрачає домінуючу позицію в структурі способу. Майбутня дія у граматичному значенні майбутнього доконаного з погляду мовця характеризується семою реальності [4, с. 87]. Таким чином, на перший план у структурі способовості внаслідок транспозиції висувається значення реальної дії, яка сприймається як факт,

що має реалізуватись у майбутньому (знижується момент залежності реалізації дії від суб'єктивного ставлення до неї її виконавців).

З іншого боку, позиція суб'єкта мовлення в результаті транспозиції стає відсторонено-пасивною, оскільки він набуває сему «пасивність», ініціатива щодо реалізації дії ніби розподіляється між усіма її виконавцями. Крім того, оскільки мовець теж є потенційним виконавцем дії, то спонукання звучить більш м'яко, швидше як пропозиція, а не вимога. Така конотація пояснює і можливість зміни розповідного або окличного інтонаційного оформлення на питальне в аналізованих прикладах. Мовленнєвий акт запитування підсилює конотацію ненаполегливості, хоча й не змінює повністю значення волевияву, оскільки передає бажання мовця. Пор.: *Ет, покинем цю нудну філософію, Васильок?* тощо. Така інтонаційна заміна є неможливо при вживанні форми наказового способу, оскільки значення імперативності загострює семантику волевияву, яка є несумісною із конотацією невпевненості, ненаполегливості.

У контексті мовленнєвого акту спонукання до певної дії, яке передається заперечною конструкцією.

– *Хлопче, постій! Не скажеш, де тут живе Стрілець? Ви не допоможете мені? Чи не підкажете, як пройти ...?* (Замість скажи, допоможіть, підкажіть).

Уживання форм майбутнього доконаного 2-ї особи однини й множини із часткою *не* в питальних конструкціях – один із прийомів ввічливості, коли мовець, бажаючи спонукати співрозмовника до виконання певних дій, ініціативу в цьому повністю передає йому, тобто не обмежується право вибору людини. Цей ефект досягається за рахунок відповідних вербальних та інтонаційних засобів: 1) інтонація запитання пов'язана з модальністю невпевненості; 2) заперечення реалізації дії в майбутньому (частка *не*) пов'язане з усвідомленням того, що мовець ні в якій мірі не претендує на свій волевияв щодо виконання слухачем дії; 3) уживання форми дійсного актуалізує сему «реальність і дії», а не «спонукання», «суб'єктивне ставлення мовця до дії». Усе це створює ефект м'якого, ненаполегливого про кохання. Подібна конструкція може оформлюватись і без частки *не*: *Ви подасте мені валізу? Ви допоможете мені донести речі?* (Замість *подайте, допоможіть*). У цьому випадку пом'якшення категоричності є менш вираженим.

Розглянуті типи вживання майбутнього часу в імперативному значенні пов'зані, як правило, з видовою семантикою доконаності. Це, на наш погляд, не є випадком оскільки бажання, волевиявлення щодо реалізації дії безпосередньо співвідносяться з моментом мовлення, а форма теперішньо-майбутнього якраз і «прив'язує» дію до актуального теперішнього. Але можливим є і вживання форм майбутнього недоконаного: *А що, хлопці, будемо рушати?* – каже дід (П. Мирний).

Заслоговує на увагу такий тип модальної метафори, як уживання дієсова-зв'язки *бути* складеного дієслівного присудка в значенні наказового способу.

Дієслово-зв'язка *бути* у формі 3-ї особи однини у певному контексті може передавати семантику імперативності: – *Ей ви, хохли! Чого завили? Буде панихидити – і так сумно* (М. Хвильовий); *Буде страждати – ще наплачешся* (розм.).

Дієслова теперішнього і минулого часів мають менше можливостей для передачі неіндикативних значень.

Теперішній час у функції наказового способу

Імперативне значення набувають дієслівні форми:

а) 1-ї особи множини теперішнього часу:

(Андіяні:) – *...Три обрєзи, два револьвери – рушаємо!..* (Г.Косинка).

Веслуємо до берега! Йдемо до нас! (розм.)

Пор.: *рушаймо, веслуймо, ходімо.*

Дієслівна форма 1-ї особи множини вживається на позначення волевияву. Це зумовлено безпосередньо апеляцією мовця до адресата і бажанням спонукати останнього до спільної дії. У результаті накладання дієслівної форми дійсного способу теперішнього часу на способову семантику контексту на перший план у смисловій структурі способу висувуються семи «реальність дії», «охоплення проявом дії моменту мовлення», актуалізується дія як така, а значення волевияву

мовця затемнюється, тобто ініціатива щодо реалізації дії ніби розподіляється між усіма її виконавцями. Звідси – ефект того, що дія вже відбувається в момент мовлення. Це підкреслює дуже незначну темпоральну відстань від моменту мовлення до реалізації дії і необхідність виконати її негайно. Отже, цей тип метафоричного вживання дієслівного способу пов'язаний із передачею близької дії, у якій бере участь і мовець;

б) 2-ї і 3-ї особи однини і множини:

– *А тепер все, що жис, стелить ліжка і лягає!* (М. Яцків);

Негайно прибираєш кімнату! Слухаєте мене уважно (розм.).

Пор.: *А тепер всі... стелить ліжка і лягайте. Негайно прибери кімнату! Слухайте мене уважно.*

Цей тип функціонування модальної метафори пов'язаний із завданням мовленнєвого акту – наказом, наполегливою вимогою. Внаслідок уживання аналізованих дієслів посилюється саме категоричність, безапеляційність вимоги. Це зумовлюється змінами у семантичній структурі імператива в результаті накладання семантики індикатива. Оскільки мовець не охоплений дією, то волевияв стосується саме слухача (слухачів) і завдання мовленнєвого акту – вплинути саме на нього (них). Теперішній час актуалізує семи «реальність дії», «актуальність дії на момент мовлення», але при цьому мовець виступає єдиним виразником волевияву, а його слухачі – тільки виконавцем, який не може змінити наявний стан речей, вплинути на характер волевияву мовця. Звідси – ефект категоричності вимоги. Дія не може не відбутися, бо в мовленнєвому акті сприймається як така, що вже відбувається. При цьому підкреслюється не стільки близькість дії, як категоричність вимоги її виконати.

Минулий час у значенні наказового способу

Із значенням наказового способу вживаються дієслова минулого часу доконаного виду.

1. Форми множини минулого доконаного.

Цей вид транспозиції передає спонукання до спільної близької дії. *Кость посміхнувся й тихо прошепотів до Курки:*

– *Пішли!* (Г. Косинка);

– *Пішли до нас, – сказала Липська. – Чого сичем сидіти?* (В. Шевчук);

– *Ви праві, – промовив капітан-лейтенант... – Поїхали, товаришу комісар* (М. Трублаїні).

Пор.: *ходімо, їдьмо.*

Цей різновид модальної метафори є синонімічним уживанню презенса 1-ї особи множини в значенні спонукання до сумісної дії.

Форма минулого часу множини доконаного виду актуалізує семи «реальність дії», «непроцесність», «результативність». Внаслідок цього в структурі способовості на перший план висувається актуальність самої дії, семантика волевияву мовця перекривається значенням активності суб'єкта дії (суб'єктами дії в цьому випадку виступають співрозмовник і сам мовець); дія сприймається як така, що вже реалізувалась. Посилення семи реальності дії і волевияву мовця, переданий контекстом, впливають на сприйняття висловлення як такого, що не позбавлене імперативності, але разом з цим вказує, що суб'єкти дії є не потенційними, а реальними. Звідси – ефект неможливості нереалізації дії, названої мовцем, при цьому темпоральна відстань від моменту мовлення до часу реалізації дії зводиться до мінімуму.

2. Форми однини й множини минулого доконаного:

а) дієслова минулого часу однини й множини вживаються під час інструктажу, що навчає певним процесам, діям:

(Майстер:) – *А тепер узяли всі у праву руку молоточки. Хто лівша – у ліву. Не соромтесь. Великий «Лівша» – читали таку книжечку? – теж був лівшею, але блоху підкував...* (Г.Тютюнник).

Дієслівна форма минулого часу в цьому випадку пов'язана із модальністю необхідності (Пор.: *А тепер треба взяти всім у праву руку молоточки...*). Прагматичне завдання проінструктувати слухачів щодо певного процесу реалізується в результаті виконання, синхронного пояснення, відповідних дій, а може давати тільки словесні пояснення.

Як правило, таке вживання орієнтоване саме на одночасне виконання дій учителя (у широкому розумінні), що виступають наочним прикладом, і тих, хто навчається. Форма минулого

часу доконаного називає цю дію як таку, що вже реалізована. Це загострює момент унаочнення дії, динамізує весь процес навчання. У структурі способовості акцент із семантики волевияву мовця пересувається на сприйняття дії як такої. Виконавці дії почувають себе носіями частки вольового імпульсу, що призводить до реалізації дії [2, с. 61].

Отже, транспозиція форм індиката пов'язана із площино-імперативною семантикою. Найбільшим діапазоном транспозиційних уживань характеризуються форми майбутнього часу, оскільки граматичне значення майбутності пов'язане із проявами виразної модальної забарвленості. Уживання часових форм у функції імператива актуалізує відповідні семи граматичного значення способу (залежно від різновиду транспозиції). Спільним для різних типів функціонування часових форм у значенні наказового способу є те, що в результаті накладання граматичної семантики індикатива та імператива на перший план у смисловій структурі способу висувається сема «реальність дії».

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Вихованець/ – К., 1988. – С. 95.
2. Городенська К. Г. Морфологізація транспозиційних переходів // Теоретичні проблеми граматики / К. Городенська. – Донецьк: ДонДУ, 1995. – С. 51–61.
3. Русанівський В. Структура українського дієслова / В. Русанівський. – К.: Наукова думка, 1971. – 395 с.
4. Шевчук О. Семантичні можливості граматичних форм способу дієслова / О. Шевчук. – К., 1996. – С. 87.